Uniwersytet
im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Sensus
Historiae
ISSN 2082–0860
Vol. LXIV (2026/3), s. 119-134
doi : 10.14746/sh.2026.64.3.008

Rien de remarquable. Życie rodzinno-towarzyskie Apolonii z Ponińskich Bironowej i jej kręgu towarzyskiego w świetle dzienników Paula Bigot i jego uczniów z lat 1790–1793[1]

Rien de remarquable. Family and Social Life of Apolonia Biron, née Ponińska, and Her Social Circle as Seen through the Diaries of Paul Bigot and His Disciples from 1790 to 1793

Agnieszka Jakuboszczak
jakubosz@amu.edu.pl
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0002-5841-878X

Abstract: An analysis of the diaries of brothers Piotr Aleksy and Gustaw Kalikst Biron (from 1790–1793) and the personal notes of Paul Bigot (from 1790–1791) reveals family and social life in Warsaw, centred around Princess Apolonia Bironowa, née Ponińska. The diaries are a source for research into the activities of the magnates and family life. The materials show relationships with family members and political supporters. Apolonia Bironowa used her rich social life and lavish parties to achieve political goals, including securing the succession of her sons in Courland.

Keywords: Paul Bigot, the Biron family, Apolonia Biron (née Ponińska), Gustaw Kalikst Biron, Piotr Aleksy Biron, private tutor, society life.

Streszczenie: Analiza dzienników braci Piotra Aleksego oraz Gustawa Kaliksta Bironów (z lat 1790–1793) oraz osobistych zapisków Paula Bigot (z lat 1790–1791) ukazuje życie rodzinne i towarzyskie w Warszawie, którego centrum była księżna Apolonia z Ponińskich Bironowa. Dzienniki służą jako źródło do badań aktywności magnaterii i życia rodzinnego. Materiały ukazują relacje z kognatami i stronnikami politycznymi. Apolonia Bironowa wykorzystywała

[1] Artykuł został przygotowany w ramach realizacji projektu badawczego finansowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" nr NPRH/F/SP/0022/2024/13, pt. *Francuz z Brandenburgii — spojrzenie na Rzeczypospolitą u końca XVIII w. Edycja i opracowanie dzienników Paula Bigota*.

© 2026. The Author(s). Published by Adam Mickiewicz University in Poznań, 2026. Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons license (CC BY-SA 4.0) Attribution-ShareAlike 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

*Artykuł nadesłany: 01.07.2026; nadesłany po poprawkach: 25.10.2026; zaakceptowany: 29.10.2026.

bogate życie towarzyskie i wystawne przyjęcia do realizacji celów politycznych, w tym do zabezpieczenia sukcesji synów w Kurlandii.

Słowa klucze: Paul Bigot, rodzina Bironów, Apolonia z Ponińskich Bironowa, Gustaw Kalikst Biron, Piotr Aleksy Biron, guwerner, życie towarzyskie.

„Rien de remarquable”[2] — tak brzmi kilkakrotnie powtarzany wpis w dziennikach niespełna dziesięcioletniego księcia Gustawa Kaliksta Birona (1780–1821)[3]. Zarówno on, jak i jego młodszy brat Piotr Aleksy (1781–1809) utrwalili swoje spostrzeżenia czynione każdego dnia w odręcznie spisywanych dziennikach. Zapiski w większości poczynione zostały pod okiem doświadczonego wychowawcy Paula Bigota (1765–1853)[4]. Chłopcy byli synami Apolonii z Ponińskich (1759–1800) oraz Karola Ernesta Birona (1728–1801). Ojciec był księciem kurlandzkim, który jednak jako młodszy syn Ernesta Jana (1690–1772)[5], księcia Kurlandii i Semigalii, znalazł się przez pewien okres na dalszym planie wydarzeń politycznych w jego ojczyźnie, gdyż pierwszeństwo do dziedzictwa miał jego starszy brat Piotr (1724–1800)[6]. Apolonia z Ponińskich urodziła się prawdopodobnie 4 lutego 1759 r. Była córką Macieja Ponińskiego (zm. XII 1758) chorążego wschowskiego oraz starosty babimojskiego i Apolinary z Jaraczewskich (zm. 1760)[7]. Ponińska wzięła ślub z księciem Bironem w 1778 r[8]. Apolonia i Karol Ernest mieli jeszcze jednego syna zmarłego we wczesnym dzieciństwie oraz pięć córek[9].

[2] Pol. „Nic godnego uwagi” (A.J.).

[3] Dziennik Gustawa Kaliksta (dalej GK), Biblioteka Ossolineum, sygn. 15321/I, t. 1, 1.03.91, s. 85; sygn. 15321/I, t. 2, Spis treści, s. X.

[4] Przez część życia Paul Bigot podawał się za Paula Bigota de Morogues. Zostało to zweryfikowane przez M. Fournier, *Un précepteur francophone en Europe centrale: le manuscrit de Paul Bigot (1788–1800)*, s. 24, praca magisterska obroniona na Uniwersytecie w Bordeaux, Université Bordeaux-Montaigne 2020 (maszynopis).

[5] Matką Karola Ernesta była Benigna Gottlieba von Trotha dit Treyden (1703–1782), dama dworu carycy Anny Iwanownej.

[6] Piotrowi przysługiwał tytuł księcia Kurlandii i Semigalii. Pomimo trzech małżeństw nie miał męskiego potomka, który mógłby przejąć jego dziedzictwo.

[7] Nie była to jednak jego jedyna żona: pierwszą była prawdopodobnie Zofii z Dembińskich, a drugą Franciszka z Szołdrskich (zm. 1745).

[8] *Vide*: Teki Dworzaczka, http://teki.bkpan.poznan.pl/search.php?section=3&single=1&fileno=1&page=92 [dostęp: 15.01.25].

[9] Adolf był najmłodszym synem. Urodził się w 1783 r., a zmarł sześć lat później. Najstarszą córką i równocześnie pierworodnym dzieckiem Bironów była Benigna (1778–1779). Krótko po urodzeniu zmarła Karolina (1782). Na okres spisywania dzienników przez chłopców przypadają narodziny dwóch kolejnych dziewczynek Luizy (1791–1853) oraz Katarzyny (1792–1813).

Zachowane dzienniki chłopców obejmują zaledwie kilka lat ich życia. Dwa tomiki spisane ręką Piotra Aleksego, znajdujące się w Bibliotece Ossolineum, obejmują okres od 1 stycznia do 30 września 1791 r.[10] Natomiast w przypadku Gustawa Kaliksta dysponujemy zapiskami od 1 września 1790 r. do marca 1793 włącznie[11]. Oprawiono je w siedem niewielkich tomów (15 x 9,5 cm)[12]. Można przypuszczać, że idąc za modą i praktyką epoki spisywali swoje losy. Pierwsze wpisy Gustaw Kalikst sporządził jeszcze zanim opiekę nad nim roztoczył guwerner, ponieważ prowadził dziennik już od 1 września 1790 r., a Bigot został przedstawiony rodzinie Bironów 18 października 1790 r. w Warszawie przez księcia Antoniego Sułkowskiego (1735–1796), co odnotował Gustaw Kalikst[13]. Chłopcy mieli wówczas odpowiednio 9 i 10 lat. Okres, który obejmują dzienniki, dotyczy pobytów w majątku w Janowie (koło Częstochowy), w Warszawie i okolicy oraz w Petersburgu, gdzie chłopcy dotarli wiosną 1792 r. Wpisy obu braci sporządzono w j. francuskim ze sporadycznymi wpisami po polsku, niemiecku i angielsku, co było odbiciem lekcji, w jakich musieli uczestniczyć oraz lektur, jakie musieli czytać.

Zaangażowany przez Bironów guwerner, Brandenburczyk francuskiego pochodzenia, również prowadził swój *Journal de Bigot de Morogues pendant ses préceptorats en Allemagne, Pologne et Russie, à Bréslau Berlin, Reussen, Janow, Varsovie et Moscou (1788–1797)*[14], z czego zachowało się sześć zeszytów[15]. Oddają one jego pasje do literatury, muzyki i opery, a także są świadectwem, że był poliglotą. Znał poza francuskim doskonale języki niemiecki i łacinę[16]. Ponadto potrafił się komunikować po polsku, rosyjsku, angielsku, włosku i hiszpańsku.

Na kartach dzienników chłopców i ich opiekuna pojawia się szereg kobiet, zarówno magnatek, szlachcianek, jak i aktorek czy bohaterek powieści. Jednak najważniejszą postacią pozostawała zarówno dla młodych książąt

[10] Dzienniki Piotra Aleksego Birona. Biblioteka Ossolineum, sygn. 15322/I, t. 1-2 (dalej PA).

[11] Dzienniki Gustawa Kaliksta Birona. *Ibidem*, sygn. 15321/I, t. 1–7 (dalej GK).

[12] Obejmują one następujące okresy: t. 1 — IX-XII 1790, t. 2 — I-IV 1791; t. 3 — V-VIII 1791; t. 4 — IX-XI 1791; t. 5 — I-IV 1792; t. 6 — IV-XII 1792; t. 7 — I-III 1793.

[13] GK, 18.10.1790, t. 1, s. 64.

[14] Bibliothèque nationale de France w Paryżu (dalej BnF), Nouvelles acquisitions françaises (dalej NAF) 11348–11353.

[15] M. Fournier, *Życie tajemniczego nieznajomego: kim był Paul Bigot (de Morogues)?*, [w:] *Guwerner — preceptor — nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak et al., Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2022, s. 257-277.

[16] M. Mervaud, V. Rjéoutski, *Les sociétés prussiennes et russe vues par un précepteur franco-prussien, Paul Bigot de Maurogues*, [w:] *Quand le français gouvernait la Russie: l'éducation de la noblesse russe, 1750–1880*, [red.] V. Rjéoutski, L'Harmattan, Paris 2016, s. 287-302, https://hal.science/hal-04173633/document [dostęp: 20.01.2025].

Bironów, jak i Paula Bigota, była decydująca o ich losie księżna Apolonia z Ponińskich Bironowa. To obraz jej aktywności oraz kręgu towarzyskiego, jakie utrwalili obserwujący ją bliscy, zostanie przeanalizowany w niniejszym artykule. Pozwoli nam to ukazać jak toczyło życie elit warszawskich u końca XVIII w.

Życie domowe

W siedzibie Bironów w Warszawie przebywali bliscy Apolonii. W okresie, jaki utrwalili jej synowe, rodzina mieszkała w rezydencji znajdującej się naprzeciwko klasztoru Brygidek, na ulicy Długiej, nieopodal Arsenału. Gustaw Kalikst odnotował jesienią 1791 r., że budynek był piętrowy i — co ważniejsze z punktu widzenia aktywności towarzyskich — nie mieli dużej sali do przyjmowanie znacznej liczby gości[17]. Ponadto wystrój musiał być skromniejszy niż w pozostałych rezydencjach, skoro chłopiec odnotował, że ich wnętrza bardzo różnią się od zachwycających, w jego opinii, udekorowanych „w całości białymi marmurami" apartamentów Gorzeńskich[18].

Dzieci mogły widywać matkę przyprowadzane przez opiekunów. Chłopcy jadali od czasu do czasu razem z Apolonią i odwiedzającymi ich osobami posiłki. Jednak już samo kształcenie dzieci matka powierzyła specjalnie zatrudnionym do tego osobom: preceptorowi Paulowi Bigotowi oraz nauczycielom, którzy przychodzili w wyznaczone dni[19].

Wśród odwiedzających Apolonię byli jej dwaj bracia: Adama Poniński (1732–1798)[20], podskarbi wielki koronny oraz Kalikst Poniński (1753–1817), który również stał się stronnikiem carycy[21]. W pałacu pojawiała się także w omawia-

[17] GK, 27.10.91, t. 4, s. 91-92.

[18] GK, 3.01.92, t. 5, s. 3. Prawdopodobnie chodzi o pałac generała Augustyna Gorzeńskiego (1743–1816) i jego żony Aleksandry ze Skórzewskich (1761–1801) na Lesznie.

[19] A. Jakuboszczak, A. Wieczorek, *„Tel est, Madame, le plan que je me propose de suivre s'il a la bonheur de mériter l'approbation de V.A." — koncepcje edukacyjne Paula Bigota (1765–1853), a instrukcje rodzicielskie Apolonii z Ponińskich Bironowej (1760–1800)*, [w:] *Lumen educationis per saecula. Refleksje o edukacji i kulturze*, red. K. Kabacińska-Łuczak, M. Nowicki, K. Ratajczak, współpr. A. Wojewody, DiG, Warszawa 2025, s. 723-752.

[20] Księżna miała jeszcze jednego brata — Marcelego Ponińskiego (1749/1750–1816) wojskiego gnieźnieńskiego, posła na Sejm Czteroletni i właściciela Wrześni, jednak jego wizyt nie odnotowano w dziennikach. Adam Poniński był synem Macieja Ponińskiego i Franciszki z Szołdrskich, córki Ludwika Szołdrskiego, wojewody poznańskiego i Marii z Unrugów. Kalikst urodził się ze związku Ponińskiego z Apolinarą z Jaraczewskich (1726–ok. 1759) kasztelanką lędzką. Para wzięła ślub w 1747 r. W 1755 r. przyszła na świat Bibiana. Apolinara zmarła prawdopodobnie przy porodzie lub krótko po narodzinach Apolonii. Zob. http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html.

[21] Marceli kupił dobra wrzesińskie od swojego brata przyrodniego Adama, który borykał się z poważnymi problemami finansowymi.

nym okresie początku lat 90. najstarsza siostra Eleonora (1747–1812), żona Jana Zaremby. Zatrzymując się na rodzinnym kręgu, który gromadził się w Warszawie, warto wspomnieć o obecności Apolonii Ludwiki z Bierzyńskich (1784–1839), siostrzenicy księżnej Apolonii, córki Ludwiki z Ponińskich (1751–1785) 1v. Ponińskiej 2v. Bierzyńskiej[22]. Przypomnijmy, że analizowane dzienniki pochodzą z lat 1790-1791, a wówczas Apolonia z Bierzyńskich miała zaledwie kilka lat. Była więc w wieku książąt Bironów. Apolonia miała ją pod swoją opieką nie tylko w Warszawie, ale zabierała również do Janowa, dóbr książęcych koło Częstochowy. Podobnie było z panną Luizą Heyking, która była córką zaprzyjaźnionego dyplomaty Karola Henryka Heykinga (1752–1796). Jej wieku nie znamy, ale wydaje się, że obie dziewczęta spędzały czas przy boku księżnej Bironowej dla zdobycia ogłady, a z czasem także edukacji (choć nie wiemy dokładnie jakiej) pod okiem guwernera kuzynów. Bigot wspomina, że dowcipkował z panną Bierzyńską po włosku, co doprowadziło ją do bardzo żywego śmiechu. To jednak nie spodobało się ciotce, która kazała swojej podopiecznej doprowadzić się do porządku[23]. Wzmiankuje również, że odbył lekcje z panną Bierzyńską na temat kwietyzmu i jansenizmu. Uczennica ze śmiechem zadeklarowała, że nic nie zrozumiała[24]. Obraz Apolonii, w dziennikach Bigota, to sylwetka osoby bardzo pogodnej, która często śmieje się w domu, ale wśród gości. Wobec dzieci i młodzieży zachowywała powściągliwość. Matka bywała dość surowa wobec swoich synów. „Beształa" i „karciła" chłopców za kłótnie[25]. Upominała za złe zachowanie i stosowała kary cielesne. Nie zawsze spełniała zachcianki chłopców, przede wszystkim w zakresie wychodzenia do teatru czy opery[26]. Nie należy jednak sądzić, że zawsze trzymała ich na dystans. W okresach, gdy ich opiekun był chory, chłopcy wyjątkowo spali u matki[27]. W jej łóżku mogli położyć się również, gdy dopadała ich choroba. W apartamentach matki położony został Gustaw Kalikst w lutym 1791, gdy miał „wielki kaszel" i „małą gorączkę"[28]. Również w czasie ostrych nieżytów żołądka w nocy przenoszono chłopców do pokojów księżnej[29]. Apolonia była zaangażowana w wychowanie i eduka-

[22] Druga siostra, Ludwika z Ponińskich, w latach 90. gdy spisywano dzienniki już nie żyła. Była żoną Onufrego Bierzyńskiego (?–1783), starosty żytomierskiego, a po jego śmierci Klemensa Ponińskiego (1754–1830). Ten ostatni w 1807 r. został mężem Apolonii Ludwiki z Bierzyńskich, czyli siostrzenicy pierwszej żony.

[23] Dzienniki Paula Bigot, BNF, rkps. 11351, k. 113.

[24] *Ibidem*, k. 126.

[25] GK, 4.03.91, t. 2, s. 129.

[26] GK, 2.02.91, t. 2, s. 64; 22.03.91, t. 2, s. 176.

[27] GK, 24.01.91, t. 2, s. 51.

[28] GK, 1.02.91, t. 2, s. 63.

[29] Dzienniki Paula Bigot, BNF, rkps. 11351, k. 110-111.

cję synów, nadzorując ich postępy w lekcjach pod skrzydłami Bigota. Właśnie w jego dzienniku znajdujemy proponowane przez niego założenia, spisane w formie programu edukacyjnego, podążającego za najnowszymi trendami[30]. Nie była to jednak tylko bierna postawa wobec toczących się zabiegów wokół wykształcenia Bironów. Kupiła dla synów książkę z dziełami Louisa-Sébastiena Merciera (1740–1814), francuskiego powieściopisarza i dramaturga. Gustawowi Kalikstowi szczególnie przypadła do gustu sztuka pt. *Jean Hennuyer, Eveque De Lizieux: Drame Rn Trois Actes*, napisana w 1772 r., w której połączono dowcip Woltera i talent dramatyczny Louis-Sébastien Merciera. Bigot czytał swoim uczniom ten dramat historyczny z okresu burzliwych wydarzeń nocy św. Bartłomieja, zapoznający z krajobrazem społecznym i politycznym Francji, odzwierciedlającym krytyczne zaangażowanie Oświecenia w zagadnienia religijne i narracje historyczne[31]. Innym razem zabrała chłopców, żeby pokazać im miejsce, gdzie został ścięty w 1773 r. Walenty Łukawski (1743–1773), jeden z przywódców grupy, która próbowała dokonać zamachu na króla Stanisława Augusta dwa lata wcześniej[32]. Apolonia opowiedziała, że miała wówczas 15 lat i uczestniczyła w tym wydarzeniu wraz z marszałkową Anną z Radomickich 1v. Działyńską 2v. Gurowską (1724–1812)[33]. Inna wycieczka z matką odbyła się na Marymont. Tamtejsza okolica w końcu XVIII w. sprzyjała spacerom po lesie i parku. Dnie spędzone na przejażdżkach pozwalały jej na pokazanie się w przestrzeni miasta i równocześnie na spędzenie czasu z dziećmi.

Obecność Apolonii w Warszawie przerywały wyjazdy. Kierowała się do Janowa, majątku rodzinnego, oraz do Berlina[34]. Plany dotyczące podróży bywały zmieniane, jeśli księżna poczuła się niedysponowana. Czasem wyruszyła nawet w drogę, ale złe samopoczucie zmuszało ją do zawrócenia. Tak się stało, gdy po krótkiej podróży z wysoką gorączką i osłabiona zdecydowała się wrócić do Warszawy. Jednak zabroniła chłopcom wspominać, że jest w domu. Nakazała za to pójść na bal i „tańczyć z całego serca", zasypując sy-

[30] Szerzej zob. A. Jakuboszczak, A. Wieczorek, *„Tel est, Madame, le plan*.

[31] Sztuka ta bada życie Jeana Hennuyera (1497–1578), biskupa Lisieux w XVI wieku. Dramat zagłębia się w tematy wojen religijnych, intryg politycznych o wydźwięku antyklerykalnym i antymonarchicznym, ukazując burzliwy okres w historii Francji. Sztuka wydana została po raz pierwszy w 1772 r. (w j. francuskim) i przetłumaczona na j. angielski, niemiecki i holenderski. O. Zollinger, *Louis-Sébastien Mercier als Dramatiker und Dramaturg*, H. Champion, Strasburg 1899, s. 60, 82-83.

[32] Egzekucja odbyła się na placu, między Stawkami a Arsenałem. W wydarzeniu miało wziąć udział 20 tys. osób, które widziało egzekucję Walentego Łukawskiego oraz Antoniego Cybulskiego.

[33] GK, 22.02.91, t. 2, s. 108.

[34] GK, 28.02.91, t. 2, s. 124; ibid., 4.03.91, t. 2, s. 127.

nów pieszczotami. Złe samopoczucie i gorączka były zapowiedzią poważnej choroby Bironowej, która zatrzymała ją w łożu — dwa dni później miała bardzo silny atak „paroksyzmu". Szczęśliwie kolejnego dnia poczuła się lepiej, ale gorączka utrzymywała się jeszcze przez kolejne doby. Do sił wracała bardzo powoli. Prawie cały marzec 1791 r. była wyłączona z większych aktywności, a 30 marca poczuła się ponownie bardzo źle i wymiotowała[35]. Problemy zdrowotne pogłębiły się w pierwszych dniach maja, co sprawiło, że siostra Apolonii przyjechała do niej w środku nocy 2 maja. Kilka dni później poczuła się na tyle dobrze, że synowie mogli ją odwiedzić. Zresztą w tym okresie chłopcy prowadzili regularny tryb życia, ucząc się, spacerując w ogrodach w Warszawie, uczestnicząc w balach. Jednak, gdy matka poczuła się bardzo źle 8 maja, książęta nie uzyskali zgody na wizytę w operze. Stan Apolonii nie uległ znacznej poprawie i nie mogła zajmować się chorym 13 maja Gustawem Kalikstem. Obowiązki przejął ojciec, który pojawił się w Warszawie w pierwszych dniach maja i to on wezwał lekarza oraz podawał medykamenty. Chłopiec poczuł się lepiej już w kolejnym dniu, natomiast Apolonia 15 maja była bliska śmierci. Ciotka chłopców nadal przebywała w pałacu, a księżna powoli wracała do zdrowia. Nie usiadła do kolacji, którą wydał książę Biron (19 maja), w której udział wzięli domownicy (Gustaw Kalikst oraz Piotr Aleksy, książę Biron, panna Eleonora) oraz zaprzyjaźnieni Heykingowie wraz z Georgiem Christopherem von Lüdinghausen-Wolffem (1751–1807), delegatem szlachty kurlandzkiej w Warszawie. Ugoszczono także okazjonalnie bywającą u Bironów panią Kwilecką[36]. Matka ostatecznie wróciła do sił i kilka dni później na nowo podjęła swoje obowiązki bywając w towarzystwie.

Życie rodzinno-towarzyskie

Apolonia Bironowa skupiła się na aktywnym życiu towarzyskim, które z pewnością miało pomagać w realizacji ambicji męża i przyrodnich braci. Regularnie organizowano mniejsze lub większe „diné" (obiady; prawdopodobnie popołudniami) oraz „soupé" (kolacje w późnych godzinach wieczornych)[37]. Zachowany materiał źródłowy nie daje możliwości ustalenia co jedzono w czasie tych posiłków.

Spośród najbliższej rodziny Apolonia najczęściej spotykała się z siostrą Ludwiką z Ponińskich Bierzyńską. Dużo czasu u Bironów spędzała jej córka

[35] GK, 31.03.91, t. 2, s. 188-189.

[36] Być może chodzi o Wirydiannę z Radolińskich 1v. Kwilecką 2v. Fiszerową (1761–1826).

[37] Godziny posiłków zmieniały się na przestrzeni XVII i XVIII w. Zob. J.-L. Flandrin, „Les heures des repas en France avant le XIXe siècle", [w:] *Le temps de manger*, M. Aymard, C. Grignon, F. Sabban, eds., Éd. de la MSH/INRA, Paris 1993, https://doi.org/10.4000/books.editionsmsh.8147.

Eleonora Bierzyńska. Stałe grono bywalców tworzyli wywodzący się z Kurlandii Heykingowie: wspomniany dyplomata Karol Henryk Heyking z żoną Angeliką (1748–1816) oraz ich córki Henrietta Krystyna (1779–1862) i Luisa (1779–1808)[38]. Kurlandczyk uważany był za karierowicza, a co do lojalności wobec Apolonii i jej męża można mieć wątpliwości[39]. Pojawiał się również Jan Urlyk Grotthus (1753–1815)[40]. Często spotykano się i bywano u Platerów: Kazimierza Konstantego (1749–1807) i Izabeli z Borchów (1752–1813). Para przychodziła do Bironów z dziećmi, przede wszystkim Konstantym (1778?–1849), Michałem (1777–1862/63) i Cecylią. Nie można pominąć rodziny Unrugów (Unruh). Prawdopodobnie zapraszano Aleksandra (1726-1806), starostę chodzieskiego i od 1790 r. dyrektora generalnego Mennicy Warszawskiej wraz z żoną Anną Marią z von Barlepsch (1735–1798), którzy mieli dziesiątkę dzieci. Przyjaźnili się oni z Karolem Henrykiem Heykingiem i jego żoną[41]. Relacje towarzyskie Bironów z Unrugami nie zawsze układały się dobrze[42], ale ostatecznie nie unikano swojego towarzystwa. W trudnym dla Bironów okresie przełomu 1791 i 1792 r. zapraszano ich na bale i duże kolacje[43].

Spotkaniom towarzyszyły zabawy, w których brali dział zarówno dorośli, jak i dzieci. Gustaw Kalikst odnotował gry trwające do północy, z udziałem jego oraz brata. Były to ciuciubabka oraz lisa i gęsi[44]. Do zabawy włączyli się baron Wolff, Józef Koszkul z żoną, baron Heyking oraz jego córki — panienki Heyking, panna Walewska (być może Karolina Teresa (1778–1846), córka Michała Walewskiego), matka, kuzynki i ciotka, brat, Bigot i baron Koszkul pan Walichnowski (który aż 5 razy był skutecznym lisem, kradnącym gęsi). Baronowe Heyking oraz Unrug nie grały, ale były na spotkaniu.

[38] Karol Henryk Heyking był bardzo niestały w swoich sympatiach politycznych, szukając stabilizacji zarówno w Polsce, jak i Rosji. Jan Dembowski nie szczędził mu ostrej oceny, że „wszędzie karku schylać nie żałuje". *List J. Dembowskiego z 19 I 1793*, [w:] *Tajna korespondencja z Warszawy do Ignacego Potockiego 1792–1794,* oprac. M. Rymszyna, A. Zahorski, Warszawa 1961, s. 131.

[39] W swoich dziennikach Heyking wychwalał Dorotę, żonę Piotra Birona, uznając ją za osobę o przyjemnej aparycji i czarującym usposobieniu. K.H. Heyking, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1, PIW, Warszawa 1963, s. 343.

[40] PA, 2.06.91, t. 2, s. 45.

[41] K.H. Heyking, *Wspomnienia z ostatnich…*, [w:] *Polska stanisławowska…*, t. 1, s. 177.

[42] Kryzys w stosunkach opisał w swoim dzienniku Paweł Aleksy. W tle napięcia był brak zaproszeń ze strony Bironów na bal czy zwykłą wizytę. W czasie balu z okazji imienin Konstantego Plattera doszło do przepychanek między książętami a młodymi Unrugami. PA, 24.02.91, t. 1, s. 73-74.

[43] GK, 12.01.92, t. 5, s. 7.

[44] GK, 5.01.91, t. 2, s. 10.

Czas płynął w dobrej atmosferze, a mający porównanie z innymi assamblami wśród elit Warszawy Bigot stwierdza, że u Bironowej można było się bawić „po królewsku”[45]. Bardzo duże imprezy wymagały wręcz całkowitego przeorganizowania przestrzeni w pałacu (który — jak wiemy — nie miał wielkiej sali), do tego stopnia, że chłopcy nie mogli odbyć lekcji w zwyczajowym trybie[46]. Utrwalający grono gości gromadzonych przez matkę Gustaw Kalikst zapisał, że zabrakło miejsca przy stołach, gdy wydała ona kolację zapraszając m.in. parę książęcą Antoniego Barnabę Jabłonowskiego (1732–1799) i Teklę z Czapliców (1765–1820) wraz z synem Stanisławem Pawłem (1762–1822), Charlottę Lucchini (1759–1838), żonę Girolamo Lucchiniego, pruskiego dyplomaty o włoskich korzeniach oraz Augusta Fryderyka Goltza (1765–1832), a także Ignacego Działyńskiego (1754–1797) i jego żonę Szczęsną z Woroniczów (1770–1831).

Listę gości na posiłkach można wydłużać o kolejne postaci, które pojawiały się okazjonalnie, jak np. Hipolit Rogaliński (zm. 1829) wraz z synem, piętnastoletnim Walentym (1775–1852), który był w szkole kadetów. Dołączały także panie Starzeńska (być może Anna, żona Michała Hieronima, starosty brańskiego) i Słomińska. Bywała również Marianna z Wawrzeckich Badeni (1762–1824), żona Marcina Badeniego (1751–1824), szambelana króla Stanisława Augusta, która zabierała synka Sebastiana (1788?–1872), wówczas kilkuletniego chłopczyka. Zaproszono również Larsa Engeströma (1751–1826), szwedzkiego ambasadora z żoną Rozalią z Chłapowskich (1771–1851). Jak widać Apolonii udawało się gromadzić u siebie osoby, które nie lubiły się, jak np. wspomniani Karol Ernest Heyking i Lars Engeström. O niechęci wobec siebie pisali obaj dyplomaci w swoich dziennikach[47].

W późnych godzinach popołudniowych i wieczornych towarzystwo zasiadało także do kart. Wówczas dzieci bawiły w innym pomieszczeniu, ale zdarzały się wyjątkowe spotkania, gdy były dopuszczane do gry. Krąg graczy bywał bardzo urozmaicony. Przychodziła Konstancja z Zakrzewskich Zakrzewska (1760–1840), Ksawery Chłapowski (1755–1840), Samuel Bronikowski (zm. 1816) szambelan JKM. Czasem na wieczorny posiłek, po grze dołączali pozostali zaproszeni — obok wspomnianych graczy pojawili się także posłujący na Sejm Wielki Ignacy Wyssogota Zakrzewski (mąż wspomnianej wyżej Konstancji) z ich synem Markiem (1786–1794) i córkami Marianną (1784–1844) oraz prawdopodobnie Agnieszką, a także jego siostrzeńcem, wspomnianym Walentym Rogalińskim. Gospodyni nie zawsze

[45] Dzienniki Paula Bigota, BNF, rkps 11351, k. 207.

[46] GK, 7.10.90, t. 1, s. 50.

[47] K.H. Heyking, *Wspomnienia z ostatnich…*, [w:] *Polska stanisławowska…*, t. 1, s. 171; L. Engeström, *Pamiętniki*, [w:] *Polska stanisławowska…*, t. 2, s. 136-137.

uczestniczyła w całym spotkaniu. Zapewne zmęczona nie zasiadała do kolacji — tak właśnie było 6 stycznia 1791, gdy po wspólnych zabawach w towarzystwie udała się do swoich pokoi[48].

Apolonia i jej dzieci chadzali też na bale i potańcówki, w tym tzw. caffé dansant. Sama Bironowa sporadycznie organizowała duże imprezy. Pierwszego lutego 1791 r. wydała „un grand soupé", na której było co najmniej 30 osób[49]. Zdarzało się, że kolacja przekształcała się niespodziewanie w bal[50]. Ta forma życia towarzyskiego była chętnie podejmowana zwłaszcza w karnawale. Wielkim wydarzeniem był bal z okazji urodzin Apolonii, który zorganizowano 4 lutego 1791 r., jednak nie w pałacu, gdzie mieszkali. Gustaw Kalikst i Piotr Aleksy zanotowali, że impreza odbyła się w dniu urodzin w jednym z warszawskich pałaców[51], a organizatorami byli baron Heyking oraz Wolff. Lista gości spisana przez syna jubilatki jest imponująca, ale niekompletna, gdyż jak — zastrzega sobie Gustaw Kalikst — łącznie zebrało się 360 osób[52].

Życie polityczne a relacje towarzyskie

Apolonia zaangażowała się w sprawy polityczne związane z losami Kurlandii, a więc dziedzictwa jej męża, które miałoby przejść na ich synów. Sprawa objęcia tronu ciągnęła się latami przy zaangażowaniu Rosji, Polski i samych Bironów[53]. Podczas Sejmu Czteroletniego również nad tym dyskutowano. W związku z obradami sejmowymi, dotyczącymi inkorporacji Kurlandii do Polski, 9 stycznia 1791 r. księżna Bironowa napisała list do biskupa Józefa Kazimierza Kossakowskiego (1738–1794), zwolennika stronnictwa rosyj-

[48] GK, 6.01.91, t. 2, s. 19.

[49] GK, 1.02.91, t. 2, s. 63.

[50] Dzienniki Paula Bigot, BNF, rkps. 11352, k. 11.

[51] Gustaw Kalikst określa pałac jako Casino. Paul Bigot odnotował, że był na balu maskowym w „palais de Radziwiłł au Casino" na co najmniej 4000 osób, w październiku 1791 r. Dzienniki Paula Bigot, 26.10.91, BNF, rkps. 11351, k. 204. Wydaje się, że chodzi o dawny pałac Karola Stanisława Radziwiłła na Krakowskim Przedmieściu, który po jego śmierci w 1790 r. był własnością na Dominika Radziwiłła i był udostępniany na zabawy oraz przedstawienia teatralne. A. Kraushar, *Pałace: Rzeczypospolitej, Kazimierzowski, radziwiłłowski i Błękitny. Zarysy historyczno-obyczajowe*, Poznań — Warszawa — Wilno — Lublin 1925, s. 40-41.

[52] *Ibidem*, 4.02.91, s. 65-69. PA, 4.02.91, t. 1, s. 39-41.

[53] O sprawie sukcesji Bironów w Kurlandii zob. Ł. Kądziela, *Spór szlachty kurlandzkiej z ks. Piotrem Bironem w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Społeczeństwo Polskie XVIII i XIX wieku*, t. 8: *Studia o aktywności społecznej oraz jej politycznym uwarunkowaniu*, red. J. Leskiewiczowa, PWN, Warszawa 1987, s. 11-83; D. Nawrot, *Sprawa kurlandzka na Sejmie Czteroletnim*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego*, pod red. H. Kocója, Uniwersytet Śląski, Katowice 1988, s. 185-206.

skiego, z którym posłała swojego syna Gustawa Kaliksta[54]. Po raz pierwszy skierowała chłopca do duchownego w dniu sporządzenia epistołu, lecz nie udało się go dostarczyć. Biron poszedł więc następnego dnia i tym razem już skutecznie przekazał kopertę[55]. Tego dnia na obiedzie zgromadzili się wierni stronnicy sprawy Karola Ernesta i jego syna. Do barona Otto Koszkula, Wolffa, Heykinga dołączyli pani Turno[56] oraz Kalikst Poniński.

Kampania polityczna Bironowej nabierała tempa. Osiemnastego lutego tego samego roku chłopcy zostali wysłani z listem od Apolonii na zamek królewski[57]. Już następnego dnia Piotr Aleksy i Gustaw Kalikst, pod opieką Bigota, pojechali z wizytami przedstawić testament oraz kopię listu do króla kolejnym ważnym osobom przebywającym w Warszawie. Byli to: Feliks Turski — biskup krakowski (1729–1800), Antoni Onufry Okęcki (1729–1793) — biskup poznański, Stanisław Szczęsny Potocki (zm. 1805), Joachim Litawor Chreptowicz (1729–1812) popierający reformy Sejmu Czteroletniego, Piotr Sumiński (1751–1801) — wojewoda inowrocławski, Adam Wawrzyniec Rzewuski (1760–1825) — generał kawalerii narodowej, książę Kazimierz Nestor Sapieha (1757–1798), i książę Adam K. Czartoryski (1734–1823), Roman Potocki (1750–1809) — marszałek wielki lit., Józef Rybiński (1745–1806) — biskup kujawski, książę Michał Hieronim Radziwiłł (1744–1831) — wojewoda wileński, Adam Naruszewicz (1733–1796) — biskup łucki, Tomasz Aleksandrowicz (1732–1794) — wojewoda podlaski, Michał Jerzy Mniszek (1748-1806) — marszałek wielki koronny, książę Aleksander Michał Sapieha (1730–1793) — kanclerz wielki litewski, książę Antoni Sułkowski (1735–1796), Onufry Kicki (1750–1818) — koniuszy wielki koronny, Kazimierz Konstanty Plater (1749–1809) — kasztelan trocki, Adam Ewald Felkerzamb (1734–1794) — wojewoda inflancki, Stanisław Sołtan (1756–1836) — zwolennik reform Sejmu Czteroletniego, Ignacy Krasicki (1735–1801) — biskup warmiński, Wojciech Suchodolski (1749–1826) — kasztelan radomski i najaktywniejszy mówca sejmu Czteroletniego. Nie wszyscy byli przychylni Bironom. Przyjęcia książąt odmówił Stanisław Potocki, Chreptowicz nie podjął sprawy. Kilka osób było nieobecnych, w tym Sumiński, Czartoryski, książę kanclerz Sapieha. Pomoc zadeklarował otwarcie marszałek Roman Potocki[58].

[54] GK, 9.01.91, t. 2, s. 19.

[55] *Ibidem*, 10.01.91, t. 2., s. 20-21

[56] Być może chodzi o Ludwikę z Hemlingów, żonę Stefana Turno (1753–1820), a córkę Sebastiana Hemlinga, warszawskiego bankiera.

[57] GK, 18.02.91, t. 2, s. 94.

[58] Bironowa przyjaźniła się z krewnym Romana Aleksandrem (1756–1812) i jego żoną Teklą Ludwiką z Czapskich (ok. 1760–1818), a mali Bironowie lubili bawić się z Michałem Potockim (1779–1855), który był ich rówieśnikiem.

Dwudziestego lutego chłopcy udali się z wizytą w sprawie przekazania kopii listu do króla i testamentu do księcia Adama K. Czartoryskiego, który był jednak nieobecny. Jeszcze tego dnia Apolonia zorganizowała wystawną kolację, zapraszając stronników, m.in. biskupa Kossakowskiego, Platerów oraz Kurlandczyków: Wolffów i Heykingów. Zabiegi te poprzedziły oficjalne powołanie deputacji dla księstw Kurlandii i Semigalii[59].

Apolonia rozgrywała sprawy polityczne za pomocą zabiegów towarzyskich także wiosną 1791 r. — 18 kwietnia 1791 r. nie przyjęła wizyty księżnej Doroty Biron (1761–1821), żony rywala politycznego swojego męża i równocześnie jego brata Piotra Birona[60]. Księżna przyjechała kilka dni wcześniej, by przypilnować interesów męża i była przyjmowana z honorami na polecenie Stanisława Augusta. Gustaw Kalikst zanotował, że wuj, książę Piotr wziął wszystko, a jego ojciec został z niczym, a przecież — jak tłumaczy chłopak — ten pierwszy nie ma syna, a Karol Ernest ma dziedziców. W jego opinii Karol Ernest Biron został pominięty, a w konsekwencji księstwo przejdzie pod panowanie Polski. Młody Gustaw Kalikst stwierdza „il [Piotr] est tres-mechant et avare au plus haut point" [Jest bardzo zły i skąpy w najwyższym stopniu][61]. Najwyraźniej chłopcy byli wprowadzeni w temat sporu o sukcesję tronu książęcego, która stała się bardzo istotna, w związku ze śmiercią, w wieku trzech lat, jedynego syna Piotra i Doroty. Dla Apolonii, chcącej zadbać o interesy synów, plany księżnej Doroty, by jej córka Wilhelmina (1781–1839) wyszła za mąż za Fryderyka, siostrzeńca Fryderyka II, króla Prus, były nie do zaakceptowania, gdyż sukcesja po Piotrze Bironie, od 1790 r. bez męskiego potomka, miałaby przejść na tę parę. Z innych zachowanych źródeł wiemy, że w listopadzie 1791 r. Dorota ponownie próbowała spotkać się z Apolonią, ale bez skutku. Ta ją ignorowała także w towarzystwie, w czasie wspólnych assambli (np. u marszałka Małachowskiego)[62]. Zresztą nie tylko ona, również wierni sympatycy jej męża jak Heyking, Wolff czy Grotthus. Towarzysząca Dorocie przyrodnia siostra Elisa von der Recke (1754–1833) zauważyła: „wszyscy zachowywali się nieco niespokojnie, gdy tylko znaleźli się w jednym pokoju z Darią [Dorotą]"[63]. Przywołane wyżej stanowcze słowa Gustawa Kaliksta

[59] D. Nawrot, *Sprawa kurlandzka*, s. 191. Część osób, które odwiedzili chłopcy, weszło w skład deputacji powołanej przez Sejm. Tworzyli ją biskup Okęcki, kasztelan wojnicki Piotr Ożarowski, kasztelan trocki Kazimierz Plater, generał ziem podolskich Adam Czartoryski, Ignacy Dembiński, Filip Nereusz Olizar, Ksawery Działyński, Jan Nepomucen Zboiński, Dominik Szymanowski, Jerzy Tyszkiewicz, Franciszek Niemcewicz, Józef Weyssenhoff.

[60] GK, 18.04.91, t. 2, s. 232-233.

[61] *Ibidem*, s. 233.

[62] E. von der Recke, *Mein Journal. Elisa neu aufgefundene Tagebucher aux den Jahren 1791 und 1793/1795*, oprac. J. Werner, Lipsk 1927, s. 105.

[63] *Ibidem*, s. 105.

nie powinny dziwić, biorąc pod uwagę fakt, że caryca Katarzyna II widziała jako następcę tronu kurlandzkiego właśnie jego! W grudniu 1791 r. caryca poinformowała o tym Darię[64]. Tymczasem matka, księżna Apolonia, korespondowała z królem Prus oraz jego dyplomatami[65]. Równocześnie nadzorowała polemikę publicystyczną. Bigot zanotował, że udał się z odpowiedzią na pismo Piotra Birona do drukarni Piotra Dufoura, która miała wyjść spod pióra właśnie Apolonii Bironowej[66]. Być może chodzi o *Odpowiedź ze Strony Wielmożnego Xiążęcia Kurlandzkiego Karola Birona na odpowiedź JW. Piotra xiążęcia panującego w Księstwach Kurlandii i Semigalii*[67]. W lutym 1792 r. gen. Andrej Budberg (1750–1812) zabrał do Petersburga młodego Birona, by tam wychować go na mającego zasiąść w przyszłości na tronie władcę Kurlandii[68]. Działania Apolonii okazały się dokuczliwe dla Piotra Birona[69]. Jednak niepokój o los Gustawa Kaliksta na tronie kurlandzkim trwał i w 1793 r.[70]

Druga kwestia polityczna, zajmująca Apolonię, to sprawa jej przyrodniego brata Adama Ponińskiego, którego pociągnięcie do odpowiedzialności za jego działania na sejmie rozbiorowym w 1775 r. stanęło na Sejmie Czteroletnim[71]. Jesienią 1790 r. Apolonia zajmowała się pośredniczeniem między

[64] *Ibidem*, s. 112.

[65] Bigot odnotował w swoich dziennikach, że przepisywał listy Apolonii do Fryderyka II i Ewalda Frierdicha von Hertzberga (1725–1795). Dzienniki Paula Bigot, 25.11.91, BNF, rkps, 11351, k. 202.

[66] *Ibidem*, 14.01.92, BNF rkps. 11352, k. 9.

[67] Karol Estreicher odnotowuje jedyny egzemplarz tego druku w Bibliotece Krasińskich. Zachowała się *Odpowiedź Na Pismo Odpowiednie JW. Xiążęcia Piotra Birona Panuiącego w Kurlandii na Przełożenie Wielmożnego Xiązęcia Karola Birona Brata Jego Prześwitnej deputacji dla Interessów Kurlandzkich z Seymy wyznaczoney Podane* [online]. [S.l.]. [dostęp: 18.03.26 http://rcin.org.pl/ibl/Content/66593/PDF/WA248_86728_XVIII-1-932_pismo-do-birona_o.pdf]. Według Estreichera w 1792 r. miał ukazać się jeszcze jeden druk dotyczącej sporu *Exposé du procès entre le prince Charles Ernest de Courlande et de Semigalle et son frère Pierre, duc regnant*. W 1793 r. w Warszawie wydano *Odpowiedź z strony J. W. Piotra Xiążęcia Kurlandyi i Semigalii na Memoryał z strony J. W. Xięcia Karola Kurlandzkiego*. K. Estreicher, *Bibliografia polska. Stulecie XV–XVIII*, Akademia Umiejętności, Kraków 1912, t. 13, s. 148-150.

[68] D. Nawrot, *Sprawa kurlandzka*, s. 197.

[69] J.J. Sievers, *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, oprac. B. Grochulska, P. Ugniewski, Oficyna Wydawnicza Interim, Warszawa 1992, s. 19.

[70] *Ibidem*, s. 127.

[71] R. Chojecki, *Stanisław August a proces Adama Ponińskiego*, „Przegląd Historyczny", t. 58, 1972, z. 1, s. 31-48. List Apolonii, jej brata Aleksandra Ponińskiego oraz siostry Eleonory Zarembiny do króla Stanisława Augusta w sprawie wstrzymania egzekucji wyroku pod adresem brata Adama. List bez daty i miejsca, AGAD, Archiwum Sejmu Wielkiego, sygn. 20, k. 311; list Apolonii do Stanisława Augusta z 3 października 1790 r. w sprawie środków na podróż dla jej brata, by ten mógł opuścić kraj. AGAD, Archiwum Sejmu Wielkiego, sygn. 20, k. 312.

królem a Adamem, który zrzekł się podskarbiostwa (w związku z banicją) i starała się dopilnować, aby otrzymał on należną sumę, pozwalającą na wyjazd. Paul Bigot nie porusza w swoich zapiskach problemów, z jakimi zmagał się Poniński. Natomiast Paweł Aleksy miał usłyszeć rozmowę wuja Kaliksta z Władysławem Gurowskim o długach, z jakimi borykał się Adam, a brak perspektyw na ich uregulowanie miałby stać się powodem do stoczenia pojedynku![72] Problemy finansowe podskarbiego trwały od wielu lat, a próby zdobycia wbrew prawu pieniędzy w okresie Sejmu Czteroletniego w połączeniu z licznymi nadużyciami doprowadziły do wyroku skazującego Ponińskiego na banicję, co było związane z pozbawieniem go urzędów i tytułów. Apolonia zabiegała u króla Stanisława Augusta choć o złagodzenie wyroku, stając wraz z rodzeństwem po stronie brata[73].

Krótka analiza dzienników Paula Bigota i Gustawa Kaliksta oraz Piotra Aleksego Bironów z lat 1790–1793 pozwala dostrzec, że życie rodzinne i towarzyskie Apolonii z Ponińskich Bironowej w Warszawie skupiało się zarówno na sprawach prywatnych, jak i publicznych. Jej dom był centrum elit towarzyskich i politycznych. Zapiski dowodzą, że Bironowa wykorzystywała kontakty salonowe jako narzędzie polityki i wychowania, łącząc wzorce oświeceniowego macierzyństwa z ambicjami elit.

Conflict of interest statement: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.
Author's contribution: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Bibliografia

Rękopisy:

Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu: Dzienniki Gustawa Kaliksta Birona, sygn. 15321/I, t. 1–7; Dzienniki Piotra Aleksego Birona, sygn. 15322/I, t. 1–2.

Bibliothèque Nationale de France w Paryżu: Dzienniki Paula Bigot, sygn. NAF 11348–11353.

Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie: Archiwum Sejmu Wielkiego 205, cz. 20.

[72] PA, 24.01.91, t. 1, s. 22-23.

[73] Listy Apolonii z Ponińskich Bironowej do króla Stanisława Augusta z września 1790, Archiwum Sejmu Wielkiego 205, cz. 20, k. 311-312.

Edycje źródłowe:

Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców, oprac. W. Zawadzki, t. 1-2, PIW, Warszawa 1963.

Sievers J.J., *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, oprac. B. Grochulska, P. Ugniewski, Oficyna Wydawnicza Interim, Warszawa 1992.

Teki Dworzaczka, http://teki.bkpan.poznan.pl/search.php?section=3&single=1&fileno=1&page=92 [dostęp: 15.01.25]; http://teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html [dostęp: 15.01.25]

Opracowania:

Chojecki R., *Stanisław August a proces Adama Ponińskiego*, „Przegląd Historyczny", t. 58, 1972, z. 1, s. 31-48.

Estreicher K., *Bibliografia polska. Stulecie XV–XVIII*, t. 13, Akademia Umiejętności, Kraków 1912.

Flandrin J.-L., „Les heures des repas en France avant le XIXe siècle", [w:] *Le temps de manger*, M. Aymard, C. Grignon, F. Sabban, eds., Éd. de la MSH/INRA, Paris 1993, https://doi.org/10.4000/books.editionsmsh.8147.

Fournier M., *Un précepteur francophone en Europe centrale: le manuscrit de Paul Bigot (1788–1800)*, s. 24, praca magisterska obroniona na Uniwersytecie w Bordeaux, Université Bordeaux-Montaigne 2020 (maszynopis).

Fournier M., *Życie tajemniczego nieznajomego: kim był Paul Bigot (de Morogues)?*, [w:] *Guwerner — preceptor — nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, red. A. Jakuboszczak et al., Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2022.

Jakuboszczak A., Wieczorek A., *„Tel est, Madame, le plan que je me propose de suivre s'il a la bonheur de mériter l'approbation de V.A." — koncepcje edukacyjne Paula Bigota (1765–1853), a instrukcje rodzicielskie Apolonii z Ponińskich Bironowej (1760–1800)*, [w:] *Lumen educationis per saecula. Refleksje o edukacji i kulturze*, red. K. Kabacińska-Łuczak, M. Nowicki, K. Ratajczak, współpr. A. Wojewody, DiG, Warszawa 2025, s. 723-752.

Kądziela Ł., *Spór szlachty kurlandzkiej z ks. Piotrem Bironem w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Społeczeństwo Polskie XVIII i XIX wieku*, t. 8: *Studia o aktywności społecznej oraz jej politycznym uwarunkowaniu*, red. J. Leskiewiczowa, PWN, Warszawa 1987.

Mervaud M., Rjéoutski V., *Les sociétés prussiennes et russe vues par un précepteur franco-prussien, Paul Bigot de Maurogues*, [w:] *Quand le français gouvernait la Russie: l'éducation de la noblesse russe, 1750–1880*, [red.] V. Rjéoutski, L'Harmattan, Paris 2016, https://hal.science/hal-04173633/document [dostęp: 20.01.2025].

Nawrot D., *Sprawa kurlandzka na Sejmie Czteroletnim*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego*, pod red. H. Kocója, Uniwersytet Śląski, Katowice 1988.

Zollinger O., *Louis-Sébastien Mercier als Dramatiker und Dramaturg*, H. Champion, Strasburg 1899.

Autorka:

Agnieszka Jakuboszczak — dr hab. prof. Uniwersytetu in. Adama Mickiewicza w Poznaniu, historyczka, wykłada na Wydziale Historii UAM. Specjalizuje się w historii kobiet oraz obyczajów i życia codziennego (zwłaszcza w XVIII wieku). Zajmuje się również historią stosunków polsko-francuskich w epoce nowożytnej. Najważniejsze prace: *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016. Współredaktorka monografii zbiorowych, autorka tekstów naukowych i popularnonaukowych.